

PARENOSTRES EN SUBSTITUCIÓ DE SALMS: A PROPÒSIT D'UN TEXT CATALÀ DEL SEGLE XV

per ALEXANDRE OLIVAR

A la Biblioteca Nacional de la Ciutat del Cap (Àfrica del Sud), dins la Grey Collection i signat ms 3.c.5, hi ha un llibre d'hores llatí, que em sembla de la primera meitat del segle xv. Consta de 257 fulls de pergamí, de 208 mm × 140 mm. El còdex és de bella execució, si bé no té les làmines miniades que solen decorar els bons llibres d'hores; en canvi, en els fulls 1, 2v, 35v, 130v i 183v hi ha pintades en diferents colors unes inicials extraordinàriament belles, les filigranes de les quals ornem els marges dels folis corresponents. El text és escrit a línia tirada i les rúbriques són en vermell. Molt sovint apareixen notes marginals relatives al text; són afegitons de la primera mà.

L'enquadernació, del segle xviii, és espanyola.¹ És de vitel·la sobre cartó, revestit, aquest, amb aquell paper d'imitació de marbre que es retroba en moltes enquadernacions espanyoles. L'enquadernació té ornaments daurats i, en el llom, en or, llegim: «Brev. carmelit. M.SS.».

Sota la primera tapa hi ha un petit rètol imprès, sens dubte degut a un antiquari; hi llegim: «Beatifully written in an Italian hand». Semblantment, al principi del volum, hi ha, com si es tractés d'un full de guarda, un paper potser del mateix segle xviii, que, en lletra actualment molt difícil de llegir, conté un text italià: «... nobiltà consiste nelle generosi attioni», etc.

Al full 256 una mà moderna ha apuntat «11/5/1446». Al final de tot el text del llibre d'hores, escrit en la típica lletra gòtica rodona, el copista ha deixat la seva firma en forma de colofó:

1. Segons Carol STEYN, «The Medieval and Renaissance Manuscripts in the Grey Collection of the National Library of South Africa, Cape Town», *Analecta Cartusiana* (Salzburg), 180/I (2002), p. 176-178. Ocupa tota la pàgina 175 la reproducció del full 3v del manuscrit. Sobre aquest podeu consultar encara els títols citats per Steyn: L. F. CASSON, «The Medieval Manuscripts of the Grey Collection in Saleroom and Bookshop», *Quarterly Bulletin of the South Africa Library*, 14/1 (1959/1960) 23; B. V. CHURMS, «The Medieval and Renaissance Manuscripts in the Grey Collection, South African Library (Cape Town, 1984)» 7.

Vincentius vocatur;
qui escripsit benedicatur.
Detur pro pena
scriptori pulchra puella.²

Les paraules «pulchra puella», que havia llegit l'antiquari, autor del petit rètol anteriorment esmentat, han estat esborrades i només en queda algun indici.

El contingut del llibre és aquest: l'ofici votiu de la Mare de Déu en quaresma (f. 2v-35), el de la Santíssima Trinitat per al primer diumenge de quaresma (f. 35v-130), el de la Passió per al diumenge de passió (f. 130v-160), el de la Passió de Crist (f. 160v-182) i el del Cos i de la Sang de Crist, seguit de pregàries, de fórmules per a la confessió i d'altres textos per als dies de quaresma i per al Divendres Sant (f. 182v-256).

Tot aquest tresor de pregàries demanaria una anàlisi detinguda per a veure fins on queda justificat el pretès origen carmelità d'aquest devocionari, afirmat, però amb advertiments de precaució, per una nota del segle XVIII que es troba al començament del volum: «Codex praestantissimus saeculi xv. Continet Breviarium ad usum monachorum Montis Carmeli. Observandi sunt in hoc codice ritus, orationes, et lectiones fere omnes diversas omnino ab his quae hodie a Carmelitis dicuntur». En realitat, no deixa de ser sorprenent que un còdex relativament tan luxós estigués en ús de frares carmelites.

Sobre les procedències del manuscrit, abans de formar part de la Grey Collection i d'anar a parar a la Biblioteca Nacional de la Ciutat del Cap, sabem que aparegué en el catàleg del 23 de desembre de 1852 de l'antiquariat de Sotheby; després, en dos catàlegs de l'antiquari Joseph Lilly, l'un del 1853 i l'altre del 1855. Lilly l'havia comprat a Sotheby per 2,13 lliures, mentre que els dos darrers catàlegs esmentats portaven el preu de 6,6 lliures.³ Sir George Grey, governador del Cap de Bona Esperança del 1854 al 1861, va fer donació a la Biblioteca Pública de l'Àfrica del Sud de la seva preciosa col·lecció.⁴ Per la naturalesa del seu contingut, aquest devocionari o llibre d'hores no fou molt usat; els oficis que conté no pertanyen al rés quotidià. Per això el manuscrit es manté en un estat molt bo de conservació. Al final del volum, al full 257v, apareix un text en català, escrit per una segona mà del mateix segle xv. Això, naturalment, compta molt per a la història del còdex. El text català és un testimoni més de l'ús propi dels religiosos que no eren preveres, els quals, ignorants com eren del llatí, en no participar de la recitació coral de l'o-

2. He transcrit el colofó en quatre versos perquè es vegin millor les assonàncies; el copista Vicenç l'escriu en dues línies. Aquest colofó ha de ser afegit a *Bénédictins de Le Bouveret, Colophons manuscrits occidentaux des origines au xvie siècle*, vol. v, Friburg, 1979. Noteu en el segon vers «escripsit», que és una grafia més pròpia d'un català que d'un italià.

3. Cf. STEYN, p. 178.

4. Vegeu la introducció de STEYN, p. v.

fici diví, suplien amb parenostres la recitació del salteri, que consta, com és sabut, de cent cinquanta salms. Heus ací el text:

ih̄s

Ordinatio dels CL paternostres segons orde e usatge.

[I]

Primerament per matines del iorn	xiiij
per matines de nostra dona	xxij
per prima del iorn e de nostra dona	xiiij
per tercia del iorn e de nostra dona	xiiij
per sexta del iorn e de nostra dona	xiiij
per nona del iorn e de nostra dona	xiiij
per uestres del iorn e de nostra dona	xiiij
per completas del iorn e de nostra dona	xiiij
per los xv salms de matines	xv
per uigilias de morts	xiiij
per uestres de morts	vij

[II]

Yo los me comparteixch en la manera seguent
e son cinquanta drets⁵

Primo per matines del iorn xij e per matines de nostra dona viiij que son	xxj
per laudes del iorn viiij e de nostra dona vij	xvj
per prima del iorn viiij e de nostra dona vij	xvj
per tercia del iorn viiij e de nostra dona vij	xvj
per sexta del iorn viiij e de nostra dona vij	xvj
per nona del iorn viiij e de nostra dona vij	xvj
per uestres del iorn viiij e de nostra dona vij	xvj
per completes del iorn vij e de nostra dona v	xij
per uestres de morts viiij	viiiij
per matines e laudes de morts xij	xij

Son CL.

Advertim que la primera part d'aquesta ordinació bipartida no té cent cinquanta salms, sinó només cent quaranta-sis. La segona part, almenys, és arbitrària: l'autor parla en primera persona i diu: «Yo los me comparteixch...». El terme «paternostres» sembla indicar que l'oració dominical

5. La paraula «drets» és prou clara. Les rúbriques dels llibres de rés medievals prescriuen sovint quan cal resar en prostració (agenollats) i quan cal que els que resen ho facin drets.

era recitada en llatí, com encara avui a Itàlia és ordinari resar, al rosari, els parenostres i les avemaries. És possible que el rosari tingui el seu origen o la seva inspiració en aquests parenostres de què tractem, la recitació dels quals té testimonis molt antics, com veurem.

Ignoro per què en la primera part no hi ha la indicació corresponent a laudes. La primera part conté les hores canòniques diàries, a les quals hi ha afegides les de l'ofici votiu de la Mare de Déu. En el novè lloc de la llista hi ha assenyalats quinze parenostres que corresponen als quinze salms de matines, quan al principi de la llista ja hi ha indicats tretze parenostres «per matines del iorn» i altres tretze «per matines de nostra dona».

En el segon grup el repartiment és diferent. L'autor ha modificat el nombre dels parenostres. Preveu el rés de les hores diàries, més l'ofici de la Mare de Déu i el de difunts. L'ofici votiu de la Mare de Déu i o bé el petit ofici, *Officium Parvum*, i la pregària pels difunts són coses que van molt unides al sistema de substitució dels salms per parenostres, substitució que tenia un ús molt estès i una llarga tradició. Vegem-ne alguns testimonis, ordenats cronològicament.

De l'any 1128 és datada la *Regula pauperum commilitonum Sanctae Civitatis*, o sigui, la regla dels cavallers templers. «En el capítol segon, en previsió que, a causa de la seva missió militar, potser moltes vegades no podran participar en el culte normal, absència que es preveu serà molt freqüent —*quod sepius evenisse non dubitamus*—, s'organitza un sistema de substitució del rés de les hores canòniques a còpia de recitar parenostres. Així, si no poden ser presents a l'ofici nocturn i al matinal de les matines i les laudes, han de recitar tretze parenostres, i per cada una de les altres hores diürnes —prima, terça, sexta i nona— n'hi haurà prou amb set, mentre que en lloc de les vespres, que és una hora més important i solemne dins la tradició litúrgica, hauran de dir-ne nou. El text no parla de les completes, el rés d'abans d'anar a dormir, perquè potser són considerades com una part de les *singulis horis* diürnes per a la substitució de les quals, com hem dit, només cal resar set parenostres. Si fos així, tindríem que amb cinquanta-set parenostres els cavallers del Temple, quan eren fora del convent, complien aquesta obligació canònica».⁶ La manca dels parenostres corresponents a l'hora de completes es percep també en altres testimonis, com veurem.

En el capítol 3 de la *Regula non bullata* de sant Francesc d'Assís, de l'any 1223, capítol que comença establint normes per a l'ofici diví, dictamina que els germans llecs diguin, en lloc del salteri, vint-i-quatre *Pater noster* per a matines; cinc per a laudes; per a prima, tèrcia, sexta i nona,

6. J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, XXI, Venècia, 1776, 360-361: text de la *Regula*. La citació llarga que he fet és de Miquel S. Gros, «La litúrgia dels templers», a *Els cavallers del Temple o la vigència d'un mite. 700 anys després*, Fundació de la Caixa de Sabadell, 2003. El coneixement d'aquesta font històrica la deca a l'amabilitat del doctor Gros.

set; dotze per a vespres, i set per a completes, i afegeix que hom pregui també per als difunts.⁷

Les *Consuetudines* per al monestir benedictí de Fleury, del segle XIII, disposen que «conversi <dicant> ducentes dominicas orationes tam pro fratribus nostrae congregationis quam pro hiis quos in societatem nostram et fraternitatem suscipimus quorum obitum ignoramus».⁸ Aquest nombre elevat de parenostres equival a let set misses privades celebrades pels monjos preveres i als tres salteris recitats pels altres clergues de la comunitat.

Les consuetes del monestir benedictí dels sants Maties i Maximí de Trèveris, instituïdes per l'abat Joan Rode, mort l'any 1349, en tractar dels conversos donats, determina que els «donati pro matutinis decies et pro aliis singulis horis ter dicant dominicam orationem; pro noviter defuncto nostrae fraternitatis triginta Pater noster, pro anniversariis omni septimana decem Pater noster, in festo omnium Sanctorum pro omnibus fidelibus defunctis triginta pater noster et similiter in Commemoratione Animarum».⁹

Datat de l'any 1432, el manuscrit del *Liber Regulae Sancti Spiritus*, còdex 3193 de l'Archivio de Stato, de Roma, Arcispedale di Santo Spirito, té una pàgina miniada, a la part alta de la qual hi ha representats els frares resant l'ofici diví, mentre que en dos medallons, al peu de la mateixa pàgina, hi ha, en cada un, un frare que van resant els parenostres que corresponen i que ells compten amb els cordons, que tenen els nusos apropiats.¹⁰

La *Regula primitiva* dels carmelites descalços indica el nombre de parenostres que han de dir els qui no puguin resar amb els religiosos clergues: «Hi qui horas canonicas cum Clericis dicere norunt, eas dicant secundum Constitutionem Sanctorum Patrum et Ecclesiae approbatam consuetudinem. Qui eas non nouerint: viginti quinque vicibus Pater noster dicant in nocturnis vigiliis, exceptis Dominicis et solemnibus diebus, in quorum vigiliis praedictum numerum statuimus duplicari, ut dicatur Pater noster vicibus quinquaginta. Septies autem eadem dicatur oratio in laudibus matutinis. In aliis quoque horis septies similiter dicatur oratio sigillatim, praeter officia vespertina, in quibus ipsam quindecies dicere debeatis».¹¹

7. *Fonti francescane*, I, Assís, 1977, p. 125.

8. *Consuetudines Floriacenses saeculi tertii decimi*, ed. Anselmus DAVRIL, Siegburg, 1976, p. 48-49, *Corpus Consuetudinum Monasticarum*; IX.

9. *Consuetudines et observantiae monasteriorum Sancti Mathiae et Sancti Maximini Treverensium ab Iohanne Rode abbati conscriptae*, ed. Petrus BECKER, Siegburg, 1968, cap. XC, p. 269, *Corpus Consuetudinum Monasticarum* v.

10. B. RANO, «Ospitalieri di Santo Spirito», a *Dizionario degli istituti di perfezione*, dir. da Guerrino Pelliccia e da Giancarlo Rocca, VI, Roma, 1980, p. 10001, i vegeu el dors de la làmina. Rano no diu quants parenostres deien els hospitalaris de l'Esperit Sant.

11. Cf. «Constitutiones fratrum discalceatorum beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo primitivae observantiae», a Sanctissimo D. N. Alexandro Papa VII confirmatae die III. Julii Anno M.DC.LVIII, Madrid, 1659, p. 4-5 (de la segona paginació).

Els terciaris carmelites tenien (¿tenen encara?) prescrit que resin per a cada hora menor, així com per a les vespres i les completes, tres parenostres; matines i laudes es compleixen cumulativament amb set parenostres. Això fa, tot plegat, vint-i-cinc parenostres, els quals poden ser resats de manera cumulativa; és aconsellat, però, que siguin distribuïts durant el dia, segons les hores canòniques.¹²

Una recerca sistemàtica acumularia altres testimonis, els quals arribarien fins als nostres dies. Qui escriu aquestes pàgines ha vist viva encara aquesta tradició en el propi monestir de Montserrat. Fins després de la Guerra Civil espanyola, quan encara perdurava en aquest cenobi la separació entre monjos coristes (els preveres, els novicis, els estudiants i els clergues que es preparaven per a l'ordenació presbiteral) i germans llecs (dits també *conversos*), els darrers no solament celebraven l'eucaristia separadament, en un oratori especial, sinó que també complien el seu «servitutis pensum»¹³ recitant setanta parenostres diàriament: vint a matines, dotze a laudes, set a cada hora menor (aleshores encara subsistia el rés de prima) i deu a vespres. Així ho recorden alguns dels antics conversos, els quals pensen que aquest ús quedà abolit abans de l'any 1947, o aquest mateix any.¹⁴

Per a comparar el nostre text català amb les fonts que acabem de descriure, cal distingir en el primer grup del manuscrit català els parenostres per a recitar en lloc de les hores canòniques dels que corresponen a l'ofici votiu de la Mare de Déu, els quals apareixen sumats: set i set. En el segon grup, l'autor distingeix bé el nombre de parenostres que pertanyen a la substitució de les hores canòniques i els que corresponen a les hores de la Mare de Déu. Si deixem de banda els parenostres relatius a les hores de l'ofici de difunts (de nombre imprecís en les fonts comparades, quan aquestes parlen dels sufragis), el nostre text manuscrit no s'acomoda a la tradició comuna amb gaire fidelitat. Es pot veure en l'esquema següent, en el qual emprem aquestes sigles: C1 i C2: el nostre manuscrit, primer i segon grup; M: l'ús de Montserrat; T: el dels templers; F: el dels franciscans; D: el dels donats del monestir de Sant Maties de Trier; A: el dels carmelites descalços, i B: el dels terciaris carmelites.

12. *Manual de la Orden Tercera Seglar de la Bienaventurada Virgen María del Monte Carmelo y de la Santa Madre Teresa de Jesús*, Burgos, 1921, p. 26-27, cap. x.

13. L'expressió és de sant Benet, *Regula monachorum*, cap. 50. L'empra a propòsit de la pregària de les hores per part dels monjos que, accidentalment, es troben lluny de l'oratori; que les resin com puguin, «ut possunt». Com? En tot cas, que no deixin de pagar a Déu, al Senyor a qui serveixen, el tribut que li correspon. Així, per sant Benet la recitació de l'ofici diví és concebuda com un pes, una obligació que pot ésser feixuga, pesada. Feixuga i pesada havia de ser l'obligació que tenien els monjos llecs de l'edat mitjana i els de la moderna de recitar tants i tants parenostres, pràctica que per a molts, sens dubte, resulta poc racional. Recordo la satisfacció que van expressar els meus germans monjos de Montserrat quan foren dispensats definitivament d'aquesta obligació.

14. Dec aquesta informació al germà Odiló Maria Planàs i Mas.

	C1	C2	M	T	F	D	A	B
matines	13	12	20	13	24	10	25	7
laudes		9	12	13	5	3	7	7
prima	14	9	7	7	7	3	7	3
tèrcia	14	9	7	7	7	3	7	3
sexta	14	7	7	7	7	3	7	3
nona	14	8	7	7	7	3	7	3
vespres	14	9	10	9	12	3	15	3
completes	14	7			7	3		3

A matines és on hi ha més divergència en les fonts. C1 va amb T. A laudes, que, com es pot observar, manquen en C1 (¿per distracció?), C1 i C2 són també testimonis divergents de la tradició que sembla més comuna. A les hores menors, C1 (on cal dividir en 7 i 7 el número 14, segons allò que ha quedat dit) s'adapta a l'ús general de 7 salms; C2 en té, estranyament, 9 a prima i a tèrcia, i 8 a nona. A vespres cal entendre igualment el número 14 com a suma de 7 i 7, segons el que hem dit abans; C2 concorda amb T en el nombre de 9 parenostres. Els sistemes de D i B no són comparables amb els de les altres fonts, ja que D reglamentava per a donats i B per a terciaris, és a dir, no per a religiosos pròpiament dits.¹⁵

Aquestes pàgines han volgut fer conèixer un text català del segle xv que hauria pogut passar desapercebut. Ocupa la pàgina d'un còdex, que és un llibre d'hores, del mateix segle xv, escrit en llatí. El text català és un testimoni més de l'ús de substituir el rés litúrgic dels salms pel de parenostres en casos determinats. Queda per fer, si és que interessa, una recerca sistemàtica d'aquest ús. També queda per esbrinar l'origen del llibre d'hores, el qual pot haver estat escrit a Itàlia, però que sembla procedir d'un país de parla catalana.

RESUM

El còdex Grey Collection, ms. 3.c.5., de la Biblioteca Nacional de la Ciutat del Cap (Àfrica del Sud), un llibre d'hores del segle xv, originari d'Itàlia, conté, al final, una pàgina en català, de la mateixa època. És una taula que indica el nombre de parenostres que cal que recitin, per a cada hora canònica, aquells qui substitueixin els salms de l'ofici diví per l'oració dominical. Com que manca un estudi sistemàtic d'aquest ús, practicat des de l'edat mitjana fins als nostres dies, l'autor compara el text en qüestió amb unes altres fonts.

15. Notem, de pas, que ni en C1 ni en C2 observem un acostament a l'ús carmelità, almenys en la font que ha estat adduïda aquí (A).

ABSTRACT

The Grey Collection codex, MS 3.0.5. from the Cape Town, South Africa, National Library, a 15th century book of hours from Italy, contains at its end a page in Catalan dating from the same time. It is a table indicating the number of Lord's Prayers to be recited at each canonical hour by those replacing the Psalms of the divine office by the Lord's Prayer. Since there is no systematic study of this usage practised from the Middle Ages until the present day, the author compares this text with some other sources.